



การศึกษาวิเคราะห์เรื่องสุญญตาในคัมภีร์ พุทธศาสนาเถรวาท

ไพเราะ มากเจริญ*

บทคัดย่อ

บทความวิจัยเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์เรื่องสุญญตาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท” มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1. ศึกษาความหมายของสุญญตา และ 2. เพื่อวิเคราะห์แนวคิดเรื่องสุญญตาที่ปรากฏในพระไตรปิฎกและอรรถกถา ผลการวิจัยพบว่าแนวคิดเรื่องสุญญตาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทมุ่งเน้นอธิบายแนวทางการปฏิบัติเชิงจริยศาสตร์มากกว่าอธิบายในฐานะอภิปรัชญา และคำว่าสุญญตาหรือความว่างนี้ใช้ในหลายความหมาย ขึ้นกับนัยยะรวมไปถึงบริบทแวดล้อม แม้ในคาถาเดียวกันก็ยังกล่าวถึงสุญญตาในระดับและนัยยะที่ต่างกัน โดยสรุปความหมายของสุญญตามีอยู่ 4 นัย คือ 1. ความว่างจากตนและชั้น 5 2. ความว่างจากราคะ โทสะ โมหะ และกิเลสอื่นๆ 3. ความเสื่อมไป สิ้นไป หายไป จากการมีสิ่งอื่นมาแทนที่ และ 4. นิพพาน

คำสำคัญ : สุญญตา, คัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

* อาจารย์ประจำวิทยาลัยศาสนศึกษา มหาวิทยาลัยมหิดล

E-mail: m.pairor@gmail.com

วันที่รับบทความ 12 กรกฎาคม 2561 วันที่แก้ไขบทความ 25 ตุลาคม 2561

วันตอบรับบทความ 18 ธันวาคม 2561



An Analytical Study of Suññata (Emptiness) in The Theravada Buddhist Scripture

Pairor Makcharoen*

Abstract

The main objectives of this research are: 1) To study the meaning of suññatā, and 2) to analyze the concept of suññatā in the Tipitaka and the Commentaries. The results showed that the concept of suññatā in the Theravada Buddhist scriptures focuses on explaining practices as ethical guidelines rather than as metaphysical ones. The word “suññatā” or emptiness is used to express multiple meanings, depending on the implications and contexts. Even in the same verses, the word may still refer to different levels and implications of suññatā.

In summary, the meanings of suññatā are fourfold: the word may refer to 1.) The emptiness from the self and the five aggregates; 2.) the emptiness from passions, anger, delusion, and other defilements; 3.) the deterioration, extinction, and the disappearance of beings or substances as a result of being replaced; and 4.) Nirvana.

Key word : Suññatā, Buddhist scriptures

* Lecturer, College of Religious Studies, Mahidol University.

E-mail: m.pairor@gmail.com

Received July 12, 2018, Revised October 25, 2018, Accepted December 18, 2018



ที่มาและความสำคัญของปัญหา

คำว่าสุญญ ในภาษาบาลี มาจากคำว่า สุน+ย แปลว่าว่างเปล่า, สุญ (พระมหาสมปอง มุทิโต, 2547 : 854) ดังนั้น เมื่อนำคำว่า สุญญ (ว่าง) + ตา ปัจจัย ในภาวตัทธิต ซึ่งแปลว่า “ความ” สุญญตา จึงมีความหมายว่า ความว่าง (พุทธทาสภิกขุ, [ม.ป.ป.] : 48) เป็นคำสอนในพระพุทธศาสนาที่มีการพูดถึงมากในเชิงปรัชญา แนวคิดเรื่องความว่างนี้ เกี่ยวพันกับคำสอนทั้งเถรวาทและมหายาน โดยปรากฏในพระไตรปิฎกและได้รับความสนใจในการศึกษาจากนักวิชาการเป็นอย่างมาก เนื่องจากเป็นคำสอนสำคัญของนิกายมหายิมิกะ ซึ่งเป็นนิกายสำคัญนิกายหนึ่งของพุทธศาสนาในอินเดียก่อนจะเผยแผ่และเข้ามามีอิทธิพลต่อพุทธศาสนิกชน และมีการพูดถึงอย่างมากรีกครั้งในคำสอนของท่านพุทธทาสเกี่ยวกับแนวคิดเรื่องความว่าง

พระสาวกของพระพุทธเจ้าใช้หลักธรรมเรื่องสุญญตาในการประกาศพระศาสนาและเผยแผ่คำสอนมีหลายท่านด้วยกัน แต่ที่ปรากฏอย่างเด่นชัดคือนาคารชุน ผู้ก่อตั้งสำนักมหายิมิก ส่วนในประเทศไทยคือพุทธทาสภิกขุ อย่างไรก็ตามแนวคิดความว่างของพุทธทาสที่นำมาสอนในสังคมไทยปัจจุบันนั้น ยังมีการถกเถียงกันว่า “ความว่าง” หรือ “สุญญตา” มีความหมายอย่างไรกันแน่ ข้อความเหล่านี้ในคัมภีร์พระไตรปิฎกสามารถตีความว่าเป็นคำสอนเรื่องความว่างแบบเดียวกับที่ปรากฏในคำสอนของสำนักหรือนิกายรุ่นหลังหรือไม่ หรือเป็นเพียงคำสอนที่พัฒนาขึ้นมาในภายหลัง จากประเด็นเหล่านี้ทำให้ผู้วิจัยสนใจที่จะศึกษาเรื่อง “สุญญตา” ในคัมภีร์ทางพุทธศาสนาว่ามีลำดับของพัฒนาการอย่างไร มีแนวทางในการอธิบายหลักธรรมนี้อย่างไร และหลักธรรมนี้มีความสำคัญกับพุทธศาสนาอย่างไร เพื่อความเข้าใจที่ชัดเจนในแนวคิดเรื่องสุญญตาต่อไป

วัตถุประสงค์

1. เพื่อศึกษาความหมายของสุญญตา
2. เพื่อวิเคราะห์แนวคิดเรื่องสุญญตาที่ปรากฏในพระไตรปิฎกและ



วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยในครั้งนี้เป็นการวิจัยจากเอกสาร (Documentary Research) โดยได้แบ่งข้อมูลออกเป็น 2 ประเภทใหญ่ ดังนี้

1. เอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Source) ทำการค้นคว้าจากคัมภีร์ พระไตรปิฎก ทั้งภาษาไทยและภาษาบาลี

2. เอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Source) ทำการค้นคว้า รวบรวม ข้อมูลจาก วรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา ได้แก่ คัมภีร์อรรถกถา ฎีกา อรรถกถา หนังสือ งานวิจัย บทความ ข้อเขียน วารสาร บทความ เอกสารต่าง ๆ ทั้งที่เป็น ภาษาไทยและภาษาอังกฤษ ที่ได้กล่าวถึงเรื่องสุญญตา ทั้งโดยตรงและโดยอ้อม

3. รวบรวมข้อมูล วิเคราะห์ข้อมูล เรียบเรียง สรุปผลการวิจัย พร้อมทั้ง เสนอแนะประเด็นเพิ่มเติมเพื่อความสมบูรณ์ทางวิชาการต่อไป

ผลการวิจัย

ในแง่ของความหมายของ ในพระไตรปิฎกฉบับบาลีแปลไทย คำว่า สุญญ/สุญญตะ/สุญญตา/สุญญตา ที่ปรากฏในส่วนใหญ่มักจะใช้ประกอบกับคำ อื่นๆ ได้แก่

- สุญญตานุปัสสนา มาจากคำว่า สุญญตา + อนุ + ปัสสนา หมายถึง การพิจารณาความว่าง (Phramaha Thongyod Bhuripalo, 2008 : 49) เป็นวิธีการเพื่อให้ละอภินิเวส คือความยึดมั่น (จุ.ปฎิ. 31/91/ 36)
- สุญญตานุปัสสนาญาณ คือ ญาณ คือ การพิจารณาความว่างจนพ้นจากความถือมั่นโดยความยึดมั่นทุกอย่าง (จุ.ปฎิ. 31/511/226) ความพ้นจากอุปาทาน 3 คือ ทิฏฐุปาทาน สีสัพพตูปาทานและอัตตวาตูปาทาน (จุ.ปฎิ. 31/484-486/ 208)



- สุธมฺมปหานุสสณายถาภูตญาณ คือ ยถาภูตญาณ คือ การพิจารณาความว่างจนพ้นจากความหลงโดยความยึดมั่น จากความไม่รู้ (ขุ.ปฎิ. 31/481/206)
- สุธมฺมตวิหาร คือ การเป็นอยู่ด้วยความว่าง ซึ่งเป็นการอยู่ของพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระอรหันต์ (เรื่องเดียวกัน : 59)
- สุธมฺมตสมาธิ หมายถึง สมาธิที่ว่างเปล่า (ที. ปา. 13/228/ 173) ซึ่งพระธรรมปิฎก(ป.อ. ปยุตโต) (ปัจจุบันคือสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์) ได้ขยายความว่าเป็นสมาธิอันพิจารณาเห็นความว่าง ได้แก่ วิปัสสนาที่ให้ถึงความหลุดพ้นด้วยการกำหนดอนัตตลักษณะ (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), 2546 : 290)
- สุธมฺมตวิโมกข์ หมายถึง การพิจารณาเห็นว่านามรูปนี้ว่างจากความเป็นตัวตน และจากสิ่งที่เนื่องด้วยตน และไม่ทำความยึดมั่นในนามรูปนั้น (ขุ.ปฎิ. 31/469/199) ซึ่งพระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) ได้ให้ความหมายว่า เป็นความหลุดพ้นโดยว่างจากโลภะ โทสะ โมหะ คือ การมองเห็นความว่าง หมดความยึดมั่น (ขุ.ปฎิ. 31/469/199) สุธมฺมตวิโมกข์เป็นหนึ่งในวิโมกข์สาม คือการหลุดพ้นด้วยการเห็นอนัตตา แล้วถอนความยึดมั่น ส่วนวิโมกข์อีก 2 อย่าง ได้แก่ อนิมิตตวิโมกข์ เป็นการหลุดพ้นด้วยการไม่ถืออนิมิต คือ หลุดพ้นด้วยการเห็นอนิจจตา และอัปภาหิตวิโมกข์ เป็นการหลุดพ้นด้วยการไม่ทำความปรารถนา คือ หลุดพ้นด้วยการเห็นทุกขตา (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), 2546 : 101) นอกจากนี้สุธมฺมตวิโมกข์ยังเป็นหนึ่งในวิโมกข์ 68 ด้วย ซึ่งมีข้อสังเกตว่า ในวิโมกข์ 68 นี้ มีการกล่าวถึงสุธมฺมตวิโมกข์ซ้ำอีก โดยมีความหมายหมายถึงฌาน 4 และอรุพสมาบัตติ 4 และใช้สุธมฺมตวิโมกข์ในความหมายถึง อริยมรรค 4 สามัญญผล 4 และนิพพาน (ขุ.ปฎิ. 31/479/204) ซึ่งแสดงว่าสุธมฺมตวิโมกข์ใช้ในสอง



ความหมาย คือ ความหมายแรกหมายถึง ความหลุดพ้นโดยการเห็น ว่านามรูปนี้ว่างจากตนและสิ่งที่เนื่องด้วยตน ส่วนสุญญตวิโมกข์อีก ความหมายหนึ่งหมายถึง ฌาน 4 และอรุปสมาบัติ 4 ซึ่งจะใช้คู่กับ วิสุญญตวิโมกข์ ซึ่งหมายถึง อริยมรรค 4 สามัญญผล 4 และนิพพาน

- สุญญตวิหการสมาบัติ คือการพิจารณาเห็นความถ้อยมั่นว่าตนโดยความเป็นภย มีจิตน้อมไปในนิพพานอันว่างจากตน เห็นความเสื่อมไป แล้ววางเฉย คำนึงถึงนิพพานอันเป็นที่ดับ ว่างจากตน แล้วเข้าสมาบัติ (ขุ.ปฎิ. 31/204/73) หรือ การเห็นแจ้งสังขารูปเพกขา และพิจารณา แล้วเข้าผลสมาบัติ โดยวางเฉยสังขารูปเพกขานั้น (ขุ.ปฎิ. 31/125/48) นอกจากนี้ยังรวมถึงการพิจารณาเห็นความยึดมั่นขราและมรณะโดยความเป็นภย มีจิตน้อมไปในนิพพานอันว่างเปล่า แล้วเห็นความเสื่อมไป เมื่อเพิกเฉยความเป็นไปแล้ว คำนึงถึงนิพพานอันเป็นที่ดับ ว่างเปล่า แล้วเข้าสมาบัติก็เรียกว่าสุญญตวิหการสมาบัติเช่นกัน (ขุ.ปฎิ. 31/210/75) จากที่กล่าวมา จะเห็นว่าสุญญตวิหการสมาบัติ คือการเข้าสมาบัติ โดยการพิจารณาอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ การเห็นภยในความยึดมั่นถ้อยมั่น 1 การเห็นแจ้งในสังขารูปเพกขา การพิจารณาเห็นความยึดมั่น ขราและมรณะโดยความเป็นภย 1 จากนั้นก็ทำจิตให้น้อมไปในนิพพาน และเข้าสมาบัติ

- สุญญตสมาบัติ หมายถึง การพิจารณาเห็นความถ้อยมั่นว่าเป็นภย มีจิตไปในนิพพานอันว่างเปล่า คำนึงถึงนิพพานอันเป็นที่ดับว่างเปล่าแล้ว เข้าสมาบัติ (ขุ.ปฎิ. 31/203-207/ 73) นอกจากนี้ใน มหาสุญญตสูตร พระพุทธองค์ได้กล่าวถึง สุญญตสมาบัติ ในฐานะของวิหการธรรมที่ พระองค์ตรัสรู้ไว้ว่า

“ดูรอนานท์ กวีหการธรรมอันตถาคตตรัสรู้ในที่นั้นๆ นั้นแล คือ ตถาคตบรรลุสุญญตสมาบัติภายใน เพราะไม่ใส่ใจในมิติทั้งปวงอยู่



ดูกรอานนทถ้าภิกษุ ภิกษุณี อุบาสกอุบาสิกา พระราชา มหาอำมาตย์
ของพระราชา เติรเถรีย สวากของเติรเถรียเข้าไปหาตถาคตผู้มีโชค
อยู่ด้วยวิหารธรรมนี้ในที่นั้นๆ ตถาคตย่อมมีจิตน้อมไปในวิเวก น้อมไป
ในวิเวก โอนไปในวิเวกหลีกออกแล้วยินดีอยู่แล้วในเนกขัมมะ มีภายใน
ปราศจากธรรมเป็นที่ตั้งแห่งอาสวะโดยประการทั้งปวง จะเป็นผู้ทำการ
เจรงาแต่ที่ชักชวนให้ออกเท่านั้น ในบริษันั้นๆ โดยแท้ดูกรอานนท
เพราะฉะนั้นแล ภิกษุถ้าแม้หวังว่า จะบรรลุสุญญตสมาบัติภายในอยู่
เธอพึงดำรงจิตภายในให้จิตภายในสงบ ทำจิตภายในให้เป็นธรรมเอก
ผุดขึ้นตั้งจิตภายในให้มันเกิด ฯ” (ม. อุ. 14/246/186.)

จะเห็นได้ว่าสุญญตสมาบัติจะมีสองความหมาย คือ หากเป็นสุญญต
ภายใน หมายถึงวิหารธรรมที่พระพุทธรองค์ทรงตรัสรู้ หรือหมายถึง การเข้าสมาบัติ
โดยการพิจารณาเห็นภัยในความยึดมั่นถือมั่น แล้วมีจิตน้อมไปในนิพพานก็ได้

สุญญตวิหารสมาบัติ และสุญญตสมาบัตินั้น มีความหมายใกล้กัน คือ
คำว่าวิหารนั้นหมายถึง เป็นเครื่องอยู่ ดังนั้น สุญญตวิหารสมาบัติก็คือ การอยู่ด้วย
สุญญตสมาบัตินั่นเอง

- สุญญตาธาตุ พบปรากฏในที่เดียว คือ ปฏิสัมภิทามรรค ที่กล่าวถึง
การที่จิตแล่นไปในสุญญตาธาตุ ซึ่งหมายถึง การพิจารณาธรรมทั้งปวง
โดยแปรเป็นอย่างอื่น (ขุ.ปฎิ. 31/487/210.)
- สุญญตาเจโตวิมุติ คือ การหลุดพ้นทางจิตเพราะการพิจารณาเห็น
ความว่างเปล่าจากตนหรือจากสิ่งที่เนื่องในตน (ส.สพ. 18/574/ 306)
- สุญญตวิโมกข์ญาณ คือ ญาณในการหลุดพ้นเพราะการพิจารณาเห็น
ความไม่เที่ยงในเวทนาในสัญญา ในสังขาร ในวิญญาณ ในจักขุ ฯลฯ
ในชราและมรณะ แล้วย่อมพ้นจากความยึดมั่นโดยความเป็นสภาพ
เที่ยง (ขุ.ปฎิ. 31/511/226)



- สุธัญญาคาร ความหมายตามตัวอักษร ของสุธัญญาคาร หมายถึงเรือนว่าง หรือสถานที่อันสันโดษ แต่ในความหมายอื่นๆ สุธัญญาคาร ที่ปรากฏใน พระไตรปิฎก อาจหมายถึง ฌาณ ก็ได้ หรือหมายถึง วิปัสสนา ก็ได้ อย่างไรก็ตามในพระไตรปิฎก เราจะพบว่าส่วนใหญ่ใช้ในความหมายว่า เรือนว่างหรือสถานที่อันสันโดษที่เหมาะสมแก่การปฏิบัติสมณธรรมมากที่สุด (Phramaha Thongyod Bhuripalo, 2008 : 44-48)

นอกจากที่กล่าวมาแล้วนี้ ยังมีการใช้แบบเดียวๆ คือ ใช้คำว่า สุธัญญตา หรือ สุธัญญตะโดยตรง และยังมีการใช้คำว่า ความว่าง, ความเป็นของว่าง โดยในส่วน ที่กล่าวถึงคำว่า สุธัญญตา โดยตรง และไม่ใช้ร่วมกับความหมายอื่น เช่น ในอนาคตสูตรที่ 3 ว่า

“...ในอนาคต ภิกษุทั้งหลายจักไม่อบรมกาย ไม่อบรมศีลไม่อบรมจิต ไม่อบรมปัญญา เมื่อไม่อบรมกาย ไม่อบรมศีล ไม่อบรมจิต ไม่อบรมปัญญา พระสูตรต่างๆ ที่ตถาคตได้ภาษิตไว้ เป็นสูตรลึกซึ้ง มีอรรถลึกซึ้งเป็นโลกุตระ ประกอบด้วยสุธัญญตาธรรม เมื่อพระสูตรเหล่านั้นอันบุคคลแสดงอยู่ก็จักไม่ฟังด้วยดี จักไม่เงี่ยโสตลงสดับ จักไม่ตั้งจิตเพียรรู้ จักไม่ใส่ใจในธรรมเหล่านั้นว่าควรศึกษาเล่าเรียน...” (อง. ปญจ. 22/79/93.)

จากข้อความที่ยกมาจะเห็นว่า สุธัญญตา นั้น จัดเป็นธรรมชั้นโลกุตระ เป็นธรรมขั้นสูงในพุทธศาสนา และพระสูตรต่างๆ ที่พระพุทธรองค์ ทรงแสดงก็ล้วนแต่เนื่องด้วยสุธัญญตาธรรมทั้งสิ้น ซึ่งแสดงให้เห็นว่า คำสอนเรื่องสุธัญญตานั้นมีความสำคัญอย่างมากในพุทธศาสนา โดยแนวคิดเกี่ยวกับสุธัญญตาในพระไตรปิฎกและอรรถกถา มีดังนี้

1. ความหมายและแนวคิดเรื่องสุธัญญตาในพระไตรปิฎก

การกล่าวถึงเรื่องสุธัญญตา ในพระไตรปิฎกนั้นจะมุ่งเน้นไปที่สุธัญญตา 3 ลักษณะกว้างๆ คือ เรื่องสุธัญญตาของขันธ 5, เรื่องสุธัญญตาของสิ่งที่เนื่องด้วยขันธ 5 และเรื่องสุธัญญตาของโลกหรือโลกว่าง ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้



1.1 สุนฺญตาของขันธ 5 เป็นการกล่าวถึงความว่างของขันธ 5 โดยกล่าวถึง ความว่างของขันธ 5 ทั้งในส่วนของรูปและนามรวมกัน การกล่าวถึงเฉพาะรูปว่าว่าง และการกล่าวถึงเฉพาะนามขันธว่าว่าง โดยพระสูตรที่กล่าวถึงความว่างของขันธ 5 ทั้งในส่วนของรูปและนามรวมกัน เช่น

“พระพุทธเจ้าผู้เป็นเผ่าพันธุ์ แห่งพระอาทิตย์ ทรงแสดงแล้วว่า รูปอุปมาด้วยกลุ่มฟองน้ำ เวทนาอุปมาด้วยฟองน้ำ สัญญาอุปมาด้วยพยับแดด สังขารอุปมาด้วยต้นกล้วย และวิญญาณอุปมาด้วยกล ภิกษุย่อมเพ่งพิจารณาเห็นเบญจขันธ์นั้นโดยแยบคายด้วยประการ ไตย เบญจขันธ์นั้น ย่อมปรากฏเป็นของว่าง เป็นของเปล่า ด้วยประการนั้นๆ ก็การละธรรม 3 อย่าง อันพระพุทธเจ้า ผู้มีปัญญาดังแผ่นดิน ปราศภายนี้ทรงแสดงแล้ว ท่านทั้งหลาย จงตรูปอันบุคคลทิ้งแล้ว อายุ ใ่อุ่น และวิญญาณย่อมละกายนี้เมื่อใด เมื่อนั้น กายนี้อันเขาทอดทิ้งแล้วย่อมเป็นเหยื่อแห่งสัตว์อื่น หาเจตนาไม่ได้ นอนทับถมแผ่นดิน. นี่เป็นความสืบทอดเช่นนี้ นี่เป็นกลสำหรับหลอกลวงคนโง่ เบญจขันธ์เพียงดั่งว่าเพชฌฆาตผู้หนึ่ง เรบอกลแล้ว สารย่อมไม่มีในเบญจขันธ์นี้...” (ส.ข. 17/247/136)

ส่วนการกล่าวถึงเฉพาะรูปว่าเป็นของว่างเปล่า เช่น ในมัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ว่า

“อัคริเวสสนะ ก็กายนี้มีรูป เป็นที่ประชุมมหาภูตทั้งสี่ มีมารดาบิดาเป็นแดนเกิด เจริญด้วยข้าวสุกและขนมสด ต้องอบและขัดสีกันเป็นนิจ มีความแตกกระจายเป็นธรรมดา ท่านควรพิจารณาโดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นโรค เป็นดังหัวฝี เป็นของมิใช่ตน. เมื่อท่านพิจารณาเห็นกายนี้ โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นโรคเป็นดังหัวฝี เป็นดังลูกศร เป็นความลำบาก เป็นความเจ็บไข้ เป็นดังผู้อื่น เป็นของทรุดโทรม เป็นของว่างเปล่า เป็นของมิใช่ตนอยู่ ท่านย่อมละความพอใจในกาย ความเยื่อใยในกาย ความอยู่ในอำนาจของกายในกายได้” (ม.ม. 13/272/206-207)



นอกจากนี้ก็มีกรกล่าวถึงนามขันธ เช่น สังขาร เวทนา ซึ่งจะขอยกตัวอย่างการกล่าวถึงความว่างในส่วนของนามขันธดังนี้ “เวทนาย่อมปรากฏเกิดขึ้น ปรากฏเข้าไปตั้งอยู่ ปรากฏถึงความดับ อย่างไรๆ เมื่อมนสิการโดยความเป็นอนัตตา ความเข้าไปตั้งอยู่โดยความว่างเปล่าย่อมปรากฏ...” (ขุ.ปฎิ. 31/393/146)

จะเห็นได้ว่ากรกล่าวถึงขันธ 5 ว่าว่างนั้น จะหมายเอาการพิจารณาโดยไตรลักษณ์เสียก่อน เมื่อเห็นไตรลักษณ์ในขันธ 5 แล้ว ความว่างก็จะปรากฏแก่ผู้ที่พิจารณา โดยเฉพาะข้อความสุดท้ายที่ยกมาแสดงให้เห็นว่าความว่างเปล่าจะปรากฏเมื่อพิจารณาโดยความเป็นอนัตตา นั้นแสดงให้เห็นว่า ในไตรลักษณ์ หลักอนัตตาจะมีความเกี่ยวข้องกับสัจจธรรมหรือความว่างนี้อย่างแยกไม่ออก ซึ่งความสัมพันธ์ระหว่างสัจจธรรมกับอนัตตานี้จะขอกล่าวในหัวข้อต่อข้างหน้า

1.2 สัจจธรรมของสิ่งที่เนื่องด้วยขันธ 5 การกล่าวถึงสิ่งที่เนื่องด้วยขันธ 5 นี้ มีทั้งการกล่าวถึงอายตนะ ผัสสะ เช่น “ตฺถ ภิกขุทั้งหลาย ถ้าแม้บัณฑิตผู้ฉลาดมีปัญหาใคร่ครวญ อายตนะภายใน 6 นั้น ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ก็จะมีปรากฏว่าเป็นของว่างเปล่า สัจจธรรมทั้งนั้น ฯ” (ส.สพ. 18/316/194) หรือ การกล่าวถึงผัสสะว่าเป็นของว่างซึ่งปรากฏในมหานิทเทสว่า

“ธีรชนทำความรู้อย่างนี้แล้ว ย่อมพิจารณาซึ่งผัสสะ คือ ย่อม พิจารณา โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นโรค เป็นดังหัวฝี เป็นดังลูกศร เป็นของ ลำบาก เป็นอาพาธ เป็นอย่างอื่น เป็นของไม่มีอำนาจ เป็นของขำริด เป็นเสนียด เป็นอุบาทว์ เป็นภัย เป็นอุปสรรค เป็นของหวั่นไหว เป็นของแตกพัง เป็นของไม่มียั่งยืน เป็นของไม่มีที่ต้านทาน เป็นของไม่มีที่ซ่อนเร้น เป็นของไม่มีที่พึ่ง เป็นของว่าง เป็นของเปล่า เป็นของสูญ เป็นอนัตตา เป็นโทษ เป็นของมีความแปรไปเป็นธรรมดา เป็นของไม่มีแก่นสาร เป็นมูลแห่งความลำบาก...” (ขุ.ม. 29/62/48)

จะเห็นได้ว่า การกล่าวถึงเรื่องสัจจธรรมในส่วนของการกล่าวถึงสิ่งที่เนื่องด้วยขันธ 5 ก็ไม่ต่างจากการกล่าวถึงขันธ 5 นั่นคือ เน้นไปที่การพิจารณาให้เห็น



ไตรลักษณ์เช่นกัน จากนั้นก็จะพบว่าแม้สิ่งที่เกี่ยวข้องกับขั้น 5 ก็ไม่มีแก่นสาร มีเพียงแต่ความว่างเท่านั้น

1.3 สุนฺดวาทของโลภ ในพระไตรปิฎกมีการกล่าวถึงโลก โดยใช้คำว่า โลกสุญญ ไร้หลายแห่ง เช่นใน โมฆราชมาณวกปัญหานิทเทศ ได้กล่าวถึง ซึ่งคำว่า โลกในสูตรนี้มีความหมายคือ

“คำว่า โลก ในอุเทศว่า สุนฺดวาท โลกํ อเวกขสฺส ดังนี้ คือ นิรยโลก ตีรจณาน โลก ปิตติวิสยโลก มนุสยโลก เทวโลก ชนธโลก ธาตุโลก อายตนโลก โลกนี้ โลกอื่น พรหมโลกพร้อมทั้งเทวโลก...” (ขุ.จ. 30/505/192)

ในสูตรนี้ได้อธิบายถึงการพิจารณาโลกโดยความเป็นของสุญญ 2 ประการ คือ

“...พิจารณาเห็นโลกโดยความเป็นของสุญญ ความว่า บุคคลพิจารณา เห็นโลกโดยความเป็นของสุญญ ด้วยเหตุ 2 ประการ คือ ด้วยสามารถ ความกำหนดว่าไม่เป็นไปในอำนาจ 1 ด้วยสามารถการพิจารณาเห็น สังขารโดยเป็นของว่างเปล่า 1 บุคคลย่อมพิจารณาเห็นโลกโดยความเป็น ของสุญญด้วยสามารถการกำหนดว่า ไม่เป็นไป ในอำนาจ อย่างไร? ใครๆ ย่อมไม่ได้อำนาจในรูป ในเวทนา ในสัญญา ในสังขาร ใน วิญญาณ...” (ขุ.จ. 30/505/192-193)

จากนั้นได้กล่าวถึงการพิจารณาโลกโดยความเป็นของสุญญ 6 ประการ คือ

“...อีกประการหนึ่ง บุคคลย่อมพิจารณาเห็นโลกโดยความเป็นของสุญญ โดยอาการ 6 อย่าง คือ บุคคลย่อมเห็นรูปโดยความที่ตนไม่เป็นใหญ่ 1 โดยทำตามความชอบใจไม่ได้ 1 โดยเป็นที่ตั้งแห่งความไม่สบาย 1 โดย ไม่เป็นไปในอำนาจ 1 โดยเป็นไปตามเหตุ 1 โดยว่างเปล่า 1. บุคคลย่อม พิจารณาเห็นเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ โดยความที่ตนไม่เป็นใหญ่... โดยว่างเปล่า. บุคคลย่อมพิจารณาเห็นโลกโดยความเป็นของสุญญ โดย อาการ 6 อย่างนี้” (ขุ.จ. 30/505/195)



นอกจากนี้ยังได้กล่าวถึงการพิจารณาโลกโดยความเป็นของสุญ 10 ประการ ได้แก่

“...อีกประการหนึ่ง บุคคลย่อมพิจารณาเห็นโลกโดยความเป็นของสุญ โดยอาการ 10 อย่าง คือ บุคคลย่อมพิจารณาเห็นรูปโดยความว่าง 1 โดยความเปล่า 1 โดยความสุญ 1 โดยไม่ใช่ตน 1 โดยไม่เป็นแก่นสาร 1 โดยเป็นตั้งผู้มา 1 โดยความเสื่อม 1 โดยเป็นมูลแห่งทุกข์ 1 โดยมีอาสวะ 1 โดยความเป็นขันธอันปัจจัยปรุงแต่ง 1. บุคคลย่อมพิจารณาเห็นเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ โดยความว่าง ... โดยความเป็นขันธอันปัจจัยปรุงแต่ง บุคคลย่อมพิจารณาเห็นโลกโดยความเป็นของสุญ โดยอาการ 10 อย่างนี้” (ขุ.จ. 30/505/195-196)

สุดท้ายได้กล่าวถึงการพิจารณาโลกโดยความเป็นของสุญ 12 ประการ คือ

“...อีกประการหนึ่ง บุคคลย่อมพิจารณาเห็นโลกโดยความเป็นของสุญ โดยอาการ 12 อย่าง คือ ย่อมพิจารณาเห็นว่า รูปไม่ใช่สัตว์ 1 ไม่ใช่ชีวิต 1 ไม่ใช่บุรุษ 1 ไม่ใช่คน 1 ไม่ใช่มาณพ 1 ไม่ใช่หญิง 1 ไม่ใช่ชาย 1 ไม่ใช่ตน 1 ไม่ใช่ของที่เนื่องกับตน 1 ไม่ใช่เรา 1 ไม่ใช่ของเรา 1 ไม่มีใครๆ 1 บุคคลย่อมพิจารณาเห็นว่า เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ไม่ใช่สัตว์ ... ไม่มีใครๆ บุคคลย่อมพิจารณาเห็นโลกโดยความเป็นของสุญโดยอาการ 12 อย่างนี้...” (ขุ.จ. 30/505/196)

จากข้อความในพระไตรปิฎกที่ยกมาแสดงให้เห็นว่า คำว่าว่างในพระไตรปิฎกนั้น หมายรวมเอาถึงโลกทุกโลกใน 31 ภูมิว่าสุญและว่าง และยังรวมไปถึงคำว่าโลกในแง่ของนามธรรม เช่น อายตนโลก ขันธโลกด้วย ซึ่งการที่โลกสุญด้วยเหตุ 2 ประการ 6 ประการ 10 ประการ และ 12 ประการนั้น แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า หมายเอาถึง ความสุญของรูปและนามขันธ รวมทั้งสิ่งที่เนื่องด้วยรูปและนาม ดังที่พระพุทธองค์ตรัสตอบพระอานนทีในตอนท้ายของสูตรนี้ และในคัมภีร์มหานิทเทสว่า



“ท่านพระอานนท์ได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระองค์ตรัสว่า โลกสุญ โลกสุญดังนี้ ด้วยเหตุเท่าไรหนอแล พระองค์จึงตรัสว่า โลกสุญโลกสุญ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ดูกรอานนท์ เพราะสุญจากตนหรือจากสิ่งทีเนื่องด้วยตน ฉะนั้นเราจึงกล่าวว่าโลกสุญ” (ขุ.ม. 29/865/420)

ดังนั้น ไม่ว่าโลกใด ๆ ก็ตามจึงสุญด้วย เพราะสุญจากตน หรือสิ่งทีเนื่องด้วยตน โดยจากความหมายนี้ทำให้เห็นว่า คำว่า โลกสุญนั้นไม่ได้หมายถึงโลกนั้นไม่มีอยู่ แต่หมายถึง ตัวตนและสิ่งทีเนื่องด้วยตัวตนไม่ว่าจะอยู่ในโลกใดๆ ต่างหากทีไม่มีอยู่ ซึ่งแสดงว่าพระพุทธรองค์ทรงต้องการปฏิเสธอดีตและสิ่งทีเนื่องด้วยอดีตนั่นเอง โดยจากคำอธิบายในพระสูตรการทีโลกสุญเพราะเหตุ 2 ประการนั้น ก็เพราะบุคคลพิจารณาเห็นอนัตตา และสุญญตาในสังขาร โดยในส่วนของอนัตตานั้นท่านหมายเอาถึงขันธ 5 เป็นอนัตตา เนื่องจากไม่อยู่ในอำนาจควบคุม มีความเป็นไปตามกฎปฏิจาสมุปบาท ส่วนคำว่าสุญญตาในสังขารนั้น ท่านหมายถึง การเห็นสุญญตาในขันธ 5 ซึ่งสุญญตานี้เน้นไปในความหมายถึง ไม่มีแก่นสาร เพราะมีความไม่เที่ยง มีความแปรปรวน ได้แก่ ทุกข์ และอนิจจัง เพราะโดยเหตุทีว่าสังขาร (ขันธ 5) นี้ไม่เที่ยง แปรปรวนไปเป็นธรรมดา สังขารทั้งหลายจึงไม่มีแก่นสาร หรือตัวตนนั่นเอง

จากทีกล่าวมาทั้งหมดหากจะหาความหมายของคำว่าสุญญตา ตามนัยของพระไตรปิฎก ความหมายทีน่าจะถูกใช้บ่อยทีสุดนั้นก็คือ ความสุญจากตนและสิ่งทีเนื่องด้วยตน ซึ่งในตรงนี้อาจกล่าวได้ว่าสุญญตาที่มีความหมายทีบ่งชี้ถึงอนัตตา ทว่าสุญญตาจะเท่ากบอนัตตาหรือไม่นั้น ยังต้องการพิจารณาอีก แต่ในที่นี้จะขอพิจารณาความหมายของสุญญตาเสียก่อน โดยจากความหมายทียกมา คำว่าตนและสิ่งทีเนื่องด้วยตนนั้น ท่านเน้นเอาขันธ 5 และสิ่งทีเนื่องด้วยขันธ 5 เป็นหลัก เช่น การอธิบายให้เห็นความว่างจากการพิจารณาธาและมรณะ เช่น “ญาณ คือ การพิจารณาเห็นความว่างเปล่าในธาและมรณะ พ้นจากอภินเวสสัญญา เพราะเหตุนี้จึงเป็นสัญญาวิโมกข์สัญญาวิโมกข์ 1 เป็นสัญญาวิโมกข์ 10” (ขุ.ปฎิ 31/480/205)



หรือการอธิบายความว่างในผัสสะ เช่น

“...อีกอย่างหนึ่ง ผัสสะเหล่าใด เป็นอริยะ ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ อันปฏิสังขตด้วยสัญญาตผัสสะ บุคคลย่อมเห็นผัสสะเหล่านั้นว่า เป็นของว่าง จาราคะ โทสะ โมหะ ความโกรธ ความผูกโกรธ ความลบลู่ ความตีเสมอ ความริษยา ความตระหนี่ ความโอ้อวด...” (ขุ.ม. 29/393/206)

ทั้งหมดที่กล่าวมานี้จะเห็นว่าเป็นการอธิบายสัญญาตาที่มุ่งเน้นสัญญาตาในฐานะที่เป็นสัญญาตาเชิงประจักษ์ทั้งสิ้น โดยการอธิบายให้เห็นความว่างเปล่าในขราและมรณะนั้นก็คือ การอธิบายให้เห็นความว่างอันเนื่องมาจากทุกขังและอนิจจัง ส่วนการอธิบายสัญญาตผัสสะทำให้เราได้ทราบความหมายว่า สัญญาตาในอีกความหมายหนึ่งก็คือ ความว่างจากราคะ โทสะ โมหะ และกิเลสอื่นๆ นั่นเอง นอกจากนี้ก็ยังมีการใช้ในความหมายถึงความไร้แก่นสาร ซึ่งก็ขึ้นอยู่กับบริบทในการใช้ด้วย

จะเห็นได้ว่าการกล่าวถึงสัญญาตาในพระไตรปิฎกนั้นมุ่งเน้นการอธิบายแนวทางการปฏิบัติในเชิงจริยศาสตร์มากกว่าการอธิบายในเชิงอภิปราย ตัวอย่างที่อธิบายถึงการปฏิบัติ เช่น “ดูกรโมฆราช ท่านจงเป็นผู้มีสติทุกเมื่อ พิจารณาเห็นโลก โดยความเป็นของว่างเปล่าเกิด จงถอนความตามเห็นว่าเป็นตัวตนเสียแล้ว พึงเป็นผู้ข้ามพ้นมัจจุราชได้ด้วยอาการอย่างนี้บุคคลผู้พิจารณาเห็นโลกอยู่อย่างนี้ มัจจุราชจึงจะไม่เห็น ฯ” (ขุ.ขุ. 25/437/411) ซึ่งการกล่าวถึงสัญญาตามุ่งเน้นในเชิงประจักษ์และเน้นในแนวทางปฏิบัตินั้นไม่ใช่เรื่องแปลก เนื่องจากพุทธวิธีการสอนของพระพุทธเจ้านั้น มีเป้าหมายที่มุ่งเน้นการหลุดพ้นของผู้ฟังธรรม ดังนั้นการให้ความสำคัญกับการกล่าวถึงความว่างที่สื่อถึงนัยยะในเชิงอภิปรายนั้น จึงมีน้อยกว่าในเชิงจริยศาสตร์ และแม้จะมีการกล่าวถึง ภายนอกสุญ แต่ก็ได้หมายถึงความสุขของโลกภายนอก ทว่าหมายถึงความสุขของธรรมารมณ์จากตนและสิ่งที่มีเนื่องด้วยตน ดังปรากฏในสุญญกถา ซึ่งกล่าวถึงพระอานนได้ไปเฝ้าพระพุทธเจ้าแล้วถามว่าโลกสุญเพราะเหตุใด ซึ่งพระพุทธองค์ได้ทรงตรัสตอบว่า เพราะเหตุที่สุญจาก



ตนและสิ่งทีเื่องด้วยตนจึงชื่อว่าโลกสุญญ จากนั้นได้ทรงตรัสแจกอายตนะภายในมีตา เป็นต้น อายตนะภายนอกมีรูป เป็นต้น แล้วได้กล่าวถึงความสุญหรือสุญญ ความสุญจากสังขาร ความสุญเพราะความแปรปรวน ความสุญทีเ่เลิศ คือนิพพาน ความสุญจากลักษณะ ความสุญตามลักษณะ เป็นต้น จนถึงความสุญโดยปรมัตถ์ โดยเนื้อหาส่วนทีเ่เกี่ยวกับภายนอกสุญญมีว่า “ภายนอกสุญญเป็นไฉน รูปภายนอกสุญญ ฯลฯ ธรรมารมณ์ภายนอกสุญญจากตน จากสิ่งทีเื่องด้วยตน จากความเที่ยง ความยังยืนความมั่นคง และจากความไม่แปรปรวนเป็นธรรมดา นี้ภายนอกสุญญ ฯ” (ขุ.ปฎิ. 31/646/314)

ด้านความหมายของสุญญตานี้้นนอกจากความหมายทั้งสองความหมายทีเ่กล่าวมาแล้ว ยังมีการใช้คำว่า สุญ ในอีกนัยหนึ่ง นั้นก็คือ หมายถึงความสิ้นไป หายไป ดังปรากฏในสุญญกถา ทีพระพุทธรองค์ทรงอธิบายความสุญ 25 ประเภท เช่น “สมุจเฉทสุญญเป็นไฉน กามฉันทะอันเนกขัมมะตัดแล้วและสุญญไป ... นิรวณอันปฐมฌานตัดแล้วและสุญญไป ฯลฯ กิเลสทั้งปวงอันอรหัตมรรคตัดแล้วและสุญญไป นี้สมุจเฉทสุญญ ฯ” (ขุ.ปฎิ. 31/642/313) ซึงคำว่า สุญ ทีปรากฏในสุญญกถานี้้นมีความหมายถึง 3 นัยยะ คือ หมายถึงการสุญจากตนและสิ่งทีเื่องด้วยตน 1 การเสื่อมไป สิ้นไป หายไป 1 และหมายถึงนิพพาน 1 ซึงคำว่าสุญทีหมายถึงนิพพานนี้มีข้อความว่า “อัคคบทสุญญเป็นไฉน บทนี้ คือ ความสงบแห่ง สังขารทั้งปวง ความสละคืนอุปธิทั้งปวง ความสิ้นตัณหา ความสํารอกกิเลสความดับ นิพพานเป็นบทเลิศ เป็นบทประเสริฐ เป็นบทวิเศษนี้้อัคคบทสุญญ ฯ” (ขุ.ปฎิ. 31/638/312) ซึงหมายถึง ความสุญอันเลิศก็คือ นิพพาน ดังนั้นในบริบทนี้ สุญ จึงใช้แทนคำว่า นิพพาน และเนื้อหาในส่วนนี้ก็แสดงถึงสุญญตาในระดับอภิปราย นันก็คือสุญญตสภาวะด้วย

จากทียกมาจะเห็นว่าคำว่าสุญหรือว่างนี้ใช้ในหลายความหมาย ขึ้นกับนัยยะและบริบทแวดล้อม และแม้ในกถาเดียวกันก็ยังมีกรกล่าวถึงคำว่า สุญ ในระดับทีต่างกัน ในนัยยะทีต่างกันดังในสุญญกถา เป็นต้น ซึงกล่าวโดยสรุปความหมายของคำว่าความว่าง, สุญญตา, สุญ, ซึงมีการใช้โดยไม่ประกอบกับคำอื่น



นั้น มีความหมายใน 4 นัยยะ คือ

1. ความว่างจากตนและสิ่งที่เนื่องด้วยตน
2. ความว่างจากราคะ โทสะ โมหะ และกิเลสอื่นๆ
3. นิพพาน
4. ความเสื่อมไป สิ้นไป หายไป จากการมีสิ่งอื่นมาแทนที่

จากความหมายที่ 1 นั้น ตัวตนที่กล่าวถึงนี้ คือ ความว่างจากตนและสิ่งที่เนื่องด้วยตน ซึ่งตนในที่นี้หมายถึงสัkkายทิฏฐิ และสิ่งที่เนื่องด้วยสัkkายทิฏฐิ ส่วนความหมายที่สองนั้นเป็นสภาวะของผู้ที่บรรลุธรรมในระดับพระอรหันต์ ซึ่งทั้งสองความหมายนี้เป็นความหมายในระดับจริยศาสตร์ และความหมายที่ 3 คำว่า สูญ หมายถึง นิพพาน นั้นเป็นความหมายในเชิงอภิปราย ส่วนความหมายที่ 4 นั้นมีความหมายใกล้เคียงกับคำว่าสูญตามแบบที่คนทั่วไปเข้าใจที่สุด นั่นคือ หมายถึง หมดไป หายไป โดยจากตัวอย่างที่ยกมาประกอบจะเห็นว่า สูญในความหมายนี้ เป็นการกล่าวถึงสิ่งที่เคยมีอยู่ แต่หายไปเสื่อมไป หมดไปจากการมีอีกสิ่งหนึ่งเข้ามาแทนที่

นอกจากนี้ คำว่า สูญ /สูญญ /สูญญุต ซึ่งแปลว่าว่างนี้ไปประกอบเข้ากับคำอื่น ก็ยังเพิ่มนัยยะของความหมายให้กับคำว่า ว่างหรือสูญ เพิ่มมากขึ้นดังตัวอย่างต่อไปนี้

1. สูญญตานุปัสสนาญาณ คำนี้มีถึง 2 ความหมาย คือ 1) หนึ่งความพ้นจากความถือมั่นโดยความยึดมั่นทุกอย่างและ 2) คือ ความพ้นจากอุปาทาน 3 คือ ทิฏฐุปาทาน สลัทพตูปาทานและ อัตตวาทูปาทาน ซึ่งในความหมายแรก คือความพ้นจากความถือมั่นโดยความยึดมั่นทุกอย่งนั้น ย่อมหมายรวมถึงกามุปาทาน ซึ่งเป็นหนึ่งในอุปาทาน 4 เข้าไปด้วย อีกทั้งรูปราคะ อรูปราคะและมานะ และกิเลสอื่นๆด้วย ซึ่งกิเลสเหล่านี้มีพระอรหันต์เท่านั้นจะละได้ แสดงว่า บุคคลที่ได้สูญญตานุปัสสนาญาณนี้ ต้องอยู่ในระดับอรหันต์เท่านั้น ทว่าในความหมายที่สองคือ ความพ้นจากอุปาทาน 3 คือ ทิฏฐุปาทาน สลัทพตูปาทานและ อัตตวาทูปาทาน



(ในที่นี้ผู้เขียนหมายเอาอัตตวาทุปาทานคือสักรายที่ภริยาตามหลักของอภิธรรมไม่ใช่อัสสมิมานะ) ซึ่งกิเลสทั้งสามตัวนี้สามารถละได้ตั้งแต่ในระดับโสดาบัน แสดงว่า สุตยุตานุปัสสนาญาณสามารถเกิดได้กับบุคคลตั้งแต่ระดับพระโสดาบันขึ้นไป และความหมายที่สองก็เป็นส่วนหนึ่งของความหมายแรกนั่นเอง

2. สุตยุตวิโมกข์ ความหมายของสุตยุตวิโมกข์ที่ใช้กันเป็นส่วนใหญ่ คือ การหลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่นด้วยการพิจารณาเห็นอนัตตา ทว่าจากความหมายที่ปรากฏในพระไตรปิฎกนั้น มีอีกความหมายหนึ่งที่น่าสนใจ คือ การหลุดพ้นด้วยการพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในชั้น 5 ซึ่งข้อความตรงนี้กล่าวว่า “...สุตยุตวิโมกขญาณ คือ การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในเวทนา ในสัญญา ในสังขาร ในวิญญาณ ในจักขุ ฯลฯ ในขราและมรณะ ย่อมพ้นจากความยึดมั่นโดยความเป็นสภาพเที่ยง เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสุตยุตวิโมกข์ ฯลฯ...” (ขุ.ปฎิ. 31/511/226)

จากข้อความที่ยกมา ความไม่เที่ยงที่กล่าวถึง ก็คือ ความแปรเปลี่ยนหรืออนิจจังนั่นเอง แสดงว่า การพิจารณาเห็นความว่าง โดยอาศัยอนิจจังก็สามารถทำได้ และสุตยุตาก็ไม่ได้สัมพันธ์แต่กับอนัตตาเท่านั้น แม้แต่อนิจจังก็มีความสัมพันธ์ด้วย และการพิจารณาเห็นอนิจจังก็สามารถนำไปสู่การหลุดพ้นด้วยสุตยุตวิโมกข์ได้ ซึ่งมีร่องรอยอีกแห่งที่น่าสนใจเกี่ยวกับเรื่องนี้ก็คือ คำว่าสุตยุตาทาตุ ซึ่งในพระไตรปิฎกบอกว่า การที่จิตแล่นไปในสุตยุตาทาตุ หมายถึง การพิจารณาธรรมทั้งปวงโดยแปรเป็นอย่างอื่น นั่นแสดงว่าสุตยุตาทาตุในที่นี้หมายถึง ธรรมที่แปรเป็นอย่างอื่น ชี้ให้เห็นว่าสุตยุตาคือ การเปลี่ยนแปลงเป็นอย่างอื่น

นอกจากนี้ ตามที่ได้กล่าวมาแล้วว่า ในวิโมกข์ 68 พบว่าสุตยุตวิโมกข์ใช้ทั้งสองความหมาย คือ ความหมายแรกหมายถึง ความหลุดพ้นโดยการเห็นว่างนามรูปนี้ว่างจากตนและสิ่งที่เนื่องด้วยตน ส่วนสุตยุตวิโมกข์อีกความหมายหนึ่งหมายถึง ฌาน 4 และอรุพสมบัตติ 4 ซึ่งจะใช้คู่กับวิสุตยุตวิโมกข์ ซึ่งหมายถึงอริยมรรค 4 สามัญญผล 4 และนิพพาน ดังนั้นสุตยุตวิโมกข์จึงมีความหมายถึงฌานและอรุพฌานซึ่งอยู่ในระดับโลกียะเท่านั้น หากนำมาใช้คู่กับวิสุตยุตวิโมกข์ ซึ่งหมายถึงโลกุตตระธรรม 9



2. ความหมายและแนวคิดเรื่องสุญญตาในอรรถกถา

ในอรรถกถานั้นมีความชัดเจนขึ้นในแง่ของการอธิบาย คำว่า สุญญตา ในความหมายเดียวกับปฏิจสมุปบาท เช่น ในอรรถกถาของทีฆนิกาย สีลขันธวรรค ความว่า

“ดังนั้น พระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงถึงฐานะ คือ ทรงกำหนดธรรมอันเป็น ภูมิพิเศษ ทรงบันลือจึงเป็นการยิ่งใหญ่ พระปรีชาญาณก็ติดตามมา ประกอบด้วยสุญญตาดังนี้แล อนึ่ง อวิชชานี้ไฉนเป็นปัจจัยแก่สังขารทั้งหลายโดยอาการ 9 อย่างคือ อวิชชานั้นเป็นปัจจัยโดยภาวะที่เกิดขึ้น 1 เป็นปัจจัยโดยภาวะที่เป็นไป 1 เป็นปัจจัยโดยภาวะที่เป็นนิमित 1 เป็นปัจจัยโดยความประมวลมา 1 โดยเป็นความประกอบรวม 1 โดยเป็นความกังวล 1 โดยเป็นสมุทัย 1 โดยเป็นเหตุ 1 โดยเป็นปัจจัย 1...” (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2539 : 236)

นอกจากนี้ยังกล่าวถึง ปฏิจสมุปบาทว่าเป็นอย่างเดียวกับสุญญตาในวิสุทธิมรรค ปัญญานิเทศ ซึ่งกล่าวถึงความเห็นผิดเกี่ยวกับปฏิจสมุปบาทของเดียรฉีย์ ใน กัจจณสูตร ดังว่า

“พระผู้มีพระภาคได้ตรัสว่า ดูกรกัจจนะ โลกนี้ โดยมากอาศัยส่วน 2 อย่าง คือ ความมี 1 ความไม่มี 1 ก็เมื่อบุคคลเห็นความเกิดแห่งโลกด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริงแล้ว ความไม่มีในโลก ย่อมไม่มี เมื่อบุคคลเห็นความดับแห่งโลกด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริงแล้ว ความมีในโลก ย่อมไม่มี...” (ส. นี 16/42 /15)

ดังนี้ ปฏิจสมุปบาทฝ่ายอนุโลม เชื่อว่าโลกสมุทัย เพราะเป็นปัจจัยแห่งโลก เพราะฉะนั้น ปฏิจสมุปบาทฝ่ายอนุโลมนั้น จึงเป็นธรรมที่ทรงประกาศเพื่อถอนอุจเฉททิฏฐิ มิใช่ทรงประกาศกิริยาเพียงแต่ความเกิดขึ้น (เฉย ๆ) เหตุว่าความถอนอุจเฉททิฏฐิจะมีขึ้นด้วยการ (พิจารณา) เห็นแต่ความเกิดขึ้นหาได้ไม่ แต่ย่อมมีได้ด้วยการ (พิจารณา) เห็นความสืบต่อกันแห่งปัจจัย เพราะความสืบ



ต่อแห่งผลย่อมมีในเพราะความสืบทอดแห่งปัจจัยแล แม้ความผิดต่อกิจงานสุด ก็ต้อง (มี) แก่ผู้กล่าวว่า “กิริยาเพียงแต่ความเกิดขึ้น ชื่อว่า ปฏิจจสมุปบาท” ด้วยประการฉะนี้” (พระพุทธโฆสะเถระ แปลโดย สมเด็จพระพุทธธาจารย์ (อาจ อาสกเถระ), 2548 : 866-867)

การอธิบายว่าสุญญตา มีความนัยยะเดียวกับปฏิจจสมุปบาท ในบางแห่ง ก็ยังกล่าวว่า สุญญตาของพระชินาสพมีความหมายเหมือนกับนิพพาน อีกด้วย เช่น ในอรรถกถาโคทัตตสูตรที่ 7 ความว่า

“...ก็บทเหล่านั้น คือ อปปมาณะ อากิญจัญญะ สุญญตะ อนิมิตตะ ทั้งหมด เป็นชื่อของนิพพานนั่นเอง โดยปริยายอย่างนี้ จึงมีอรรถเป็นอันเดียวกัน. แต่พยัญชนะต่างกัน โดยปริยายนี้ว่า ก็ในที่แห่งหนึ่งเป็นอปปมาณา ในที่แห่งหนึ่งเป็นอากิญจัญญะ ในที่แห่งหนึ่งเป็นสุญญตา ในที่แห่งหนึ่งเป็นอนิมิตตา” (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2537 : 164)

จากข้อความนี้ อรรถกถาจารย์ได้ให้ความหมายของสุญญตาของพระชินาสพเท่ากับนิพพาน และยังเพิ่มเติมคำว่า อปปมาณะ อากิญจัญญะ อนิมิตตะ ว่ามีความหมายเสมอด้วยนิพพานเช่นกัน ดังนั้นจะเห็นว่าอรรถกถาจารย์ได้ให้ความชัดเจนขึ้นเกี่ยวกับความหมายของสุญญตา โดยสามารถแบ่งได้สองความหมายคือ

1. ปฏิจจสมุปบาทนิโรธวาร
2. นิพพาน

เป็นที่น่าสนใจว่านิพพานนั้นเท่ากับปฏิจจสมุปบาทหรือไม่ เพราะแม้ว่าอรรถกถาจารย์จะบอกว่า สุญญตาทหมายถึงทั้งสองความหมาย แต่ก็อาจจะอยู่คนละบริบทก็ได้ กล่าวคือการใช้สุญญตา จะเท่ากับปฏิจจสมุปบาทนั้น อาจใช้ในบริบทหนึ่ง และสุญญตาเท่ากับนิพพานนั้นก็ใช้อีกบริบทหนึ่ง ซึ่งตรงนี้นักการขุณแห่งนิคายมรยมิกลงนำมาอธิบายให้ชัดเจนขึ้น แต่หากจะพิจารณาจากคัมภีร์ของเถรวาท เรื่องนี้ได้มีปรากฏในกถาวัตถุ ดังนี้



“สกวาทิ ปฏิจจสมุปบาทเป็นอสังขตะ หรือ?

ปรวาทิ ถูกแล้ว

ส. เป็นนิพพาน เป็นที่ต้านทาน เป็นที่เร้น เป็นที่พึง เป็นที่หมาย เป็นฐานะอันไม่เคลื่อน เป็นอมตะ หรือ?

ป. ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น ฯลฯ

ส. ปฏิจจสมุปบาทเป็นอสังขตะ นิพพานก็เป็นอสังขตะ หรือ?

ป. ถูกแล้ว...”

โดยสรุปนั้น ฝ่ายสกวาทิได้สรุปว่า ปฏิจจสมุปบาท เป็นอสังขตธรรม และนิพพานก็เป็นอสังขตธรรม แต่ขณะเดียวกัน ปรวาทิก็ไม่ได้บอกว่า ปฏิจจสมุปบาทเป็นนิพพาน หรือเป็นอมตะ ดังนั้นจากข้อความที่ยกมาจะเห็นว่า นิพพาน คือ ปฏิจจสมุปบาท เพราะเป็นอสังขตธรรมเช่นกัน ซึ่งอสังขตธรรมในพุทธศาสนาเถรวาทถือว่ามิแค่นิพพานเท่านั้น ดังนั้นปฏิจจสมุปบาท (เฉพาะนิโรธวาร) จึงมีความหมายเท่ากับนิพพานและสุญญตาด้วย

สุญญตาในอีกความหมายหนึ่งนั้น จะพบในปัญญานิสเทส ที่มีการอธิบายปฏิจจสมุปบาทนั้นว่าวางโดยสุญญตา 12 ประการอีกด้วย (เรื่องเดียวกัน : 963) และในปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธินิสเทส ก็ได้มีการอธิบายความหมายของสุญญตาออกเป็น 4 เจื่อน โดยอาการ 6 อาการ 8 อาการ 10 อาการ 12 อาการ 42 โดยสุญญตา 4 เจื่อน นั้น ท่านอธิบายโดยหมายความถึงการปฏิเสธอดีต 4 แบบ ส่วนในอรรถกถาของอลคัทธิปัมสูตรก็มีการอธิบายสุญญตา ออกเป็น 2 เจื่อน 3 เจื่อน และ 4 เจื่อน (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2537 : 312) ซึ่งการอธิบายนี้ล้วนแต่เกี่ยวข้องกับการอธิบายชั้น 5 และสิ่งที่เนื่องด้วยชั้น 5 เป็นการอธิบายสามัญลักษณะของรูปนาม โดยการปฏิเสธอดีต ซึ่งก็หมายถึงอนัตตา ซึ่งในส่วนนี้จะใช้ในความหมายคนละความหมายกับความหมายที่เท่ากับคำว่านิพพาน แต่ก็มีจุดสังเกตอีกอย่างที่อยู่ในอรรถกถาเดียวกันนี้ ข้อความว่า “รูปชื่อว่าเป็นอนัตตา ด้วยเหตุ 4 คือ ด้วยอรรถว่าเป็นของสูญ ไม่มีเจ้าของ ไม่เป็นใหญ่ และปฏิเสธอดีต” (เรื่องเดียวกัน : 313) จากตรงนี้จะเห็นว่า สุญญตา หรือคำว่าสุญญตกลับกลายเป็น



อนัตตา ดังนั้นจึงอาจนำไปสู่ข้อสรุปได้ว่า อนัตตาและสัจธรรมต่างกัน ต่างเป็นเหตุและผลของกันและกัน และข้อความนี้ก็กล่าวได้ว่ารูปก็ตกอยู่ภายใต้กฎปฏิจจสมุปบาท แต่ไม่ได้หมายความว่า จะมีความหมายเท่ากับปฏิจจสมุปบาท ดังนั้น การตีความเรื่องความว่างหรือคำว่าสัจธรรมในพุทธศาสนาเถรวาทนั้น จึงจำเป็นจะต้องคำนึงถึงบริบทแวดล้อมของคำคำนี้ด้วยเสมอ

3. สัจธรรมและความสัมพันธ์กับหลักธรรมอื่น

สัจธรรมและอนัตตา

ตามที่ได้กล่าวมาแล้วเรื่องความหมายของคำว่า “ว่าง” หรือสัจธรรม จะเห็นได้ว่ามีความเกี่ยวข้องกับหลักอนัตตา ค่อนข้างชัดเจน โดยนักวิชาการหลายท่าน ได้ตีความว่า สัจธรรม เท่ากับอนัตตา เช่น สมภาร พรหมตา ได้ตีความคำว่า “ตน” จากข้อความเดียวกันกับที่ปรากฏด้านล่างนี้ ใน สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค ว่า

“ท่านพระอานนที่ได้อุทลถามพระผู้มีพระภาคว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระองค์ตรัสว่า โลกสัจธรรม โลกสัจธรรม ดังนี้ ด้วยเหตุเท่าไรหนอแล พระองค์จึงตรัสว่า โลกสัจธรรม โลกสัจธรรม พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ดูกรอานนที่ เพราะสัจธรรมจากตนหรือจากสิ่งที่เนื่องด้วยตน ฉะนั้น เราจึงกล่าวว่าโลกสัจธรรม... (ขุ.ม. 29/865/420.)

คำว่าตนที่ปรากฏนี้ สมภาร พรหมตา ได้แปลออกเป็น 2 ความหมายคือ

1. Soul
2. Substance

สมภารกล่าวว่า ถ้าแปลคำว่าตนในความหมายอย่างแรกนั้น จะหมายความว่า ถึง ชั้น 5 ที่รวมกันเข้าเป็นตนนี้ เมื่อแยกออกจะไม่พบอัตตาแทรกอยู่ ถ้าแปลตามแบบที่สองก็หมายความว่าชั้น 5 แต่ละอย่างนั้นเกิดดับสืบเนื่องกันอยู่ตลอดเวลา และมีอายุสั้นเพียงแค่วิวริตตาชั้นนี้จึงไม่มีเนื้อสารอยู่ ซึ่งในความหมายที่สองนี้เองที่นำไปสู่ข้อสรุปว่าสัจธรรมเท่ากับอนัตตา (สมภาร พรหมตา, 2539:



118-119) ซึ่งตามความเห็นของผู้เขียนนั้น คำว่าสุญญตานันไม่ได้เท่ากับอนัตตาในทุกกรณี แม้จะมีบ้างที่ปรากฏว่าทรงกล่าวถึงสุญญตาและอนัตตว่ามีอรรถอย่างเดียวกัน เช่น

“...ธรรมเหล่านี้ คือ อนัตตานุปัสสนา และสุญญตานุปัสสนา มีอรรถต่างกัน และมีพยัญชนะต่างกันหรือมีอรรถอย่างเดียวกันต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น ฯ ธรรมเหล่านี้ คือ อนัตตานุปัสสนา และสุญญตานุปัสสนา มีอรรถอย่างเดียวกันต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น ฯ” (ขุ.ปฎิ. 31/507/222)

อย่างไรก็ดี เนื้อข้อความหลายแห่งที่ระบุว่า สุญญตาเป็นสภาวะที่เกิดตามมาหลังจากการพิจารณาอนัตตา เช่น

“เมื่อมนสิการโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์โดยความเป็นอนัตตา สังขารย่อมปรากฏอย่างไร ฯ เมื่อมนสิการโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง สังขารย่อมปรากฏโดยความสิ้นไป เมื่อมนสิการโดยความเป็นทุกข์ สังขารย่อมปรากฏโดยความเป็นของน่ากลัว เมื่อมนสิการโดยความเป็นอนัตตา สังขารย่อมปรากฏโดยความเป็นของว่างเปล่า ฯ” (ขุ.ปฎิ. 31/500/217)

จากข้อความนี้จะเห็นว่าสุญญตาไม่ได้หมายถึงอนัตตา แต่สุญญตาคลับเป็นผลที่ตามมาของการพิจารณาด้วยอนัตตา ดังนั้นการจะตีความว่าสุญญตาเท่ากับอนัตตาหรือไม่จึงขึ้นอยู่กับบริบทแวดล้อมที่ใช้ในคัมภีร์มากกว่า เพราะได้กล่าวมาแล้วว่าสุญญตานันมีหลายความหมาย ซึ่งเท่าที่ปรากฏส่วนใหญ่ สุญญตาจะใช้เท่ากับอนัตตา ในแง่ของการปฏิเสธตัวตนและสิ่งที่เนื่องด้วยตัวตนมากที่สุด

สุญญตากับนิพพาน

ตามที่ได้กล่าวมาแล้วว่าสุญญตาในบางครั้งก็หมายถึงนิพพาน แต่ก็เหมือนอนัตตาที่ต้องมีการคำนึงถึงบริบทแวดล้อมในการใช้ด้วย ดังนั้นสุญญตาจึงไม่ได้หมายถึงนิพพานอย่างเดียว เพราะนิพพาน คือภาวะที่พ้นไปจากกิเลสและทุกข์



ทั้งปวง เป็นอสังขตธรรม แต่สุญญตานี้มีขอบเขตกว้างกว่านั้น คือ สุญญตาเป็นสถานะที่แท้จริงของทั้งสังขตธรรมและอสังขตธรรมดังนั้นการใช้นิพพานจึงเป็นเพียงความหมายหนึ่งของสุญญตาเท่านั้น

สุญญตาในฐานะธรรมที่อยู่ระหว่างอัตถิตาและนัตถิตา

ในกัจจานโคตตสูตร พระกัจจานโคตตได้ตรัสถามพระพุทธเจ้าว่า อะไรที่ชื่อว่าสัมมาทิฐิ พระพุทธองค์ได้ตรัสถึง ทางสายกลางระหว่างความมีกับไม่มี คือ อัตถิตาและนัตถิตา ซึ่งข้อความที่เกี่ยวข้องมีว่า

“พระผู้มีพระภาคได้ตรัสว่า ดูกรกัจจานะ โลกนี้ โดยมากอาศัยส่วน 2 อย่าง คือ ความมี 1 ความไม่มี 1 ก็เมื่อบุคคลเห็นความเกิดแห่งโลกด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริงแล้ว ความไม่มีในโลก ย่อมไม่มี เมื่อบุคคลเห็นความดับแห่งโลกด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริงแล้ว ความมีในโลก ย่อมไม่มี โลกนี้โดยมากยังพัวพันด้วยอุบายอุปาทานและอภินิเวส แต่พระอริยสาวก ย่อมไม่เข้าถึง ไม่ถือมั่น ไม่ตั้งไว้ซึ่งอุบายและอุปาทานนั้น อันเป็นอภินิเวสและอนุสัย อันเป็นที่ตั้งมั่นแห่งจิตว่า อัตตาของเรา ดังนี้ ย่อมไม่เคลือบแคลงสงสัยว่าทุกขนั้นแท้ละ เมื่อบังเกิดขึ้น ย่อมบังเกิดขึ้น ทุกขเมื่อดับ ย่อมดับ พระอริยสาวกนั้นมีญาณหยั่งรู้ในเรื่องนี้โดยไม่ต้องเชื่อผู้อื่นเลย ด้วยเหตุเพียงเท่านั้นแล กัจจานะจึงชื่อว่าสัมมาทิฐิ ฯ ดูกรกัจจานะ ส่วนสุดข้อที่ 1 นี้ว่า สิ่งทั้งปวงมีอยู่ ส่วนสุดข้อที่ 2 นี้ว่าสิ่งทั้งปวงไม่มี ตลาคตแสดงธรรมโดยสายกลาง ไม่เข้าไปใกล้ส่วนสุดทั้ง 2 นั้นว่า เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ ...” (ส. นี 16/42-44/15)

เนื่องจากสุญญตา ไม่ได้แสดงถึงการไม่มีอะไรเลย คือ ว่างเปล่า สุญ แต่ไม่ได้แสดงถึงการที่มีอะไรเป็นตัวตนที่มีแก่นสาร และความหมายของสุญญตาที่หมายถึงการพ้นจากความยึดมั่นทั้งปวงก็จะเข้ากับได้กับคำอธิบายในพระสูตรนี้ที่อธิบายเกี่ยวกับความหมายของคำว่าสัมมาทิฐิ และจากตรงนี้ทำให้เราได้ทราบ



ว่า การหยั่งเห็นสุญญตา ก็คือ สัมมาทิฏฐินั่นเอง

4. สรุปผลการวิจัย

คำสอนเรื่องสุญญตานี้มีความสำคัญสูงสุดในพุทธศาสนา โดยคำอธิบายเกี่ยวกับคำสอนเรื่องสุญญตาในพระไตรปิฎกเน้นในเชิงจริยศาสตร์และมีเป้าหมายที่การหลุดพ้นของผู้ฟังธรรม นอกจากนี้ยังมีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกับหลักธรรมที่สำคัญของพุทธศาสนาโดยเฉพาะหลักอนัตตา ซึ่งคำว่าสุญญตานี้ใช้ในหลายความหมาย ขึ้นกับนัยยะและบริบทแวดล้อม และแม้ในคาถาเดียวกันก็ยังมีกรกล่าวถึงคำว่า สุญในระดับที่ต่างกันและในนัยยะที่ต่างกันด้วย โดยความหมายของคำว่าความว่าง, สุญญตา, สุญ, ซึ่งมีการใช้โดยไม่ประกอบกับคำอื่นนั้น มีความหมายใน 4 นัยยะ คือ

1. ความว่างจากตนและสิ่งที่เนื่องด้วยตน
2. ความว่างจากราคะ โทสะ โมหะ และกิเลสอื่นๆ
3. นิพพาน
4. ความเสื่อมไป สิ้นไป หายไป จากการมีสิ่งอื่นมาแทนที่

โดยความหมายในข้อ 1 มีความหมายสอดคล้องกับความหมายของ “สุญญตา” ในงานวิจัยเรื่อง การศึกษาวิเคราะห์สุญญตาในพระไตรปิฎก โดยผลการวิจัยพบว่า สุญญตา หมายถึงสภาวะที่ว่างจากนิมิต 2 อย่าง ประการแรกคือ สังขารสุญญตา หมายถึง ความว่างเปล่าจากสังขาร หรือว่างเปล่าจากรูปนามลักษณะ และประการที่สองคือ สัตตสุญญตา หมายถึง ว่างเปล่าจากสัตว์บุคคลหรือว่างจาก สัตตนิมิต ทั้งปวง โดยการวิเคราะห์จากสุญญตาสูตร จุฬสุญญตสูตร และมหาสุญญตสูตร (จุฬากัถ ھرริรักษัธำรงและพระมหากฤษณะ ตรุโน, 2560: 27) อย่างไรก็ดี สุญญตาในพระไตรปิฎกมีความหมายในหลายนัยยะตามที่ได้กล่าวไว้และปรากฏในหลายพระสูตร นอกจากนี้งานวิจัยนี้ได้ศึกษาวิเคราะห์ สุญญตา ในอรรถกถาพบว่า สุญญตาในอรรถกถานั้น มีความเชื่อมโยงกับอนัตตา โดยต่างเป็นเหตุและผลของกันและกัน และในบางบริบทยังมีความหมายเดียวกับปฏิจสมุปบา



ทสายนีโรธวารด้วย ดังนั้นการวิเคราะห์ว่าสุญญตาที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนา มีความหมายเช่นใด จะต้องอาศัยการอ่านเนื้อหาซึ่งเป็นบริบทแวดล้อม จึงจะเข้าใจ และตีความได้อย่างถูกต้อง และสอดคล้องกับอรรถที่ปรากฏออกมาในพระสูตรนั้น

โดยสรุป สุญญตาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท แม้จะมีหลายความหมาย และต้องตีความประกอบ แต่ส่วนใหญ่จะปรากฏในความหมายสองลักษณะ ได้แก่ สิ่งทั้งปวงคือสุญญตา มีความหมายเดียวกับ อนัตตา และ สุญญตา ในความหมาย ความว่างจากความยึดมั่นถือมั่น คือ ความว่างจากตนและสิ่งที่เนื่องด้วยตน ซึ่งตรงกับความหมายนัยยะที่ 1 และ 2 นั้นเอง



บรรณานุกรม

- จุฑาทักท หริรักษ์ธารัง และพระมหากฤษณะ ตรุโณ. (2560). **การศึกษาวิเคราะห์
สัญญาตาในพระไตรปิฎก.**, วารสารมหาวิทยาลัยราชภัฏธนบุรี, 23-34.
กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยราชภัฏธนบุรี.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). (2546). **พจนานุกรมฉบับประมวลศัพท์** (พิมพ์ครั้งที่ 11). กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระพุทธโฆสะเถระ แปลโดย สมเด็จพระพุทธทาสภิกขุ (อาจ อาสภเถระ). (2548).
คัมภีร์วิสุทธิมรรค (พิมพ์ครั้งที่ 6 ได้หวัน) : The Corporate Body of
the Buddha Educational Foundation.
- พระมหาสมปอง มุทิโต. (2547). **คัมภีร์อภิธานวรรณาน** (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ :
บริษัทประยูรวงศ์ พรินต์ติ้ง จำกัด.
- พุทธทาสภิกขุ. (ม.ป.ป.) **สัญญาตาปริทรรศน์ เล่ม 2**. กรุงเทพฯ : ธรรมสภา.
มหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์. (2537). **พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปลทั้ง 75 เล่ม**
(พิมพ์ครั้งที่ 3). กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์.
- สมภาร พรหมทา. (2539). **คือความว่างเปล่าพุทธปรัชญาว่าด้วยธรรมชาติของ
โลกและชีวิต**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์พุทธชาด.
- Phramaha Thongyod Bhuripalo, (2008). The Study of Suññatā in
Theravāda Buddhism. Bangkok : Mahachulalongkornrajavidya-
laya, Press.